

КОМСАРИ В АРМІЇ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ РОСІЇ (Лютий 1917 р. – березень 1918 р.)

Лютнева революція 1917 р., завдавши удару по політичній системі царату, сприяла створенню в Росії нових політичних структур. Одним зі знакових нововведень став інститут військових комісарів.

Військкоми вже були одного разу в російській армії: в 1900–1907 рр. так називалися представники окупаційних військ Росії в Маньчжурії при резиденціях китайських правителів провінцій (міста Цицикар, Гірин, Мукден). Діяльність їх регламентувалася Положенням про військових комісарів, що його 4 грудня 1900 р.¹ затвердив Микола II. Військкоми мали спостерігати за чисельністю й мірою озброєності китайських військових формувань, а також здійснювати контакти між російськими військами і китайською владою. Особливою турботою комісарів було не допускати ворожої діяльності китайських правителів стосовно Росії, тому без санкції військомів жодне їхнє розпорядження не мало сили. Крім того, комісари розглядали всі претензії китайців до російських військ. Усі військкоми мали чин полковника Генерального штабу².

Ідея контролю державної влади за діяльністю вищого армійського командування (спочатку, щоправда, тільки у сфері цивільного управлін-

ня на театрі воєнних дій) виникла в Росії в роки Першої світової війни у зв'язку з його відносною автономністю й претензіями військовиків на цілковиту самостійність у керуванні підконтрольною їм територією. Таку автономність заклало затверджене перед війною „Положення про польове управління військ у воєнний час”³. У липні 1915 р. члени Ради міністрів висловились за створення в структурі Ставки Верховного головнокомандувача посади урядового комісара, до компетенції якого належав би контроль за діяльністю військової влади в ділянці цивільного управління. Однак в той момент цю ініціативу не було реалізовано⁴.

Під час Лютневої революції у військові частини Петроградського гарнізону з відповідними агітаційно-пропагандистськими завданнями виїжджали представники Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового комітету Державної Думи, а пізніше почалися їхні поїздки по військах дієвої армії, що іноді додатково санкціонувалися ще й Тимчасовим урядом⁵. Наприклад, 23 березня в розташування частин 7-ї армії Південно-Західного фронту виїхало кілька членів Державної Думи, відряджених „для роз'яс-

нення солдатам змісту й значення доконаного перевороту”⁶. 24 березня 1917 р. Верховний головнокомандувач генерал М. Алексєєв офіційно звернувся до голови Думи М. Родзянка з проханням делегувати найвпливовіших представників громадськості для виступів у частинах з роз’ясненням суті тогочасних подій, на що було отримано ствердну відповідь⁷.

Навесні 1917 р. скеровані новою владою у війська комісари мали здійснювати політичний контроль за вищим ешеленом командного складу й організувати політичне життя військовиків. Основною причиною запровадження цього інституту стало прагнення Петроградської Ради, а потім і Тимчасового уряду відвернути небезпеку використання збройних сил у контрреволюційних цілях і водночас створити там для себе опору за обставин вільної боротьби різних політичних течій усередині російського суспільства.

Появі військкомів, що були тепер безсумнівно подібними до „представників народу” в армії Першої республіки у Франції⁸, сприяло й відкрите протиборство солдатів і офіцерів, що виникло тоді в армії. Деякі командири частин і підрозділів дієвої армії самі клопоталися про призначення у війська комісарів Тимчасового уряду для „відновлення при їхньому посередництві офіцерського авторитету та дисципліни”⁹. Так, командувач Північного фронту генерал М.В. Рузький одразу після перемоги Лютневої революції запропонував „викликати авторитетних уря-

дових комісарів для заспокоєння військ”. Він пояснив своє прохання тим, що офіцери занадто схвильовані й спантеличені, щоб спокійно і об’єктивно витлумачити солдатам ситуацію в країні, і підкреслював, що „коли все офіцерство підпорядкувалося новому урядові, то немає підстав підозрювати його в прагненні зрадити уряд”. Вночі проти 6 березня 1917 р. Рузький надіслав телеграму генералові М. Алексєєву, О. Гучкову, О. Керенському й кн. Г. Львову, вимагаючи, щоб центральна влада негайно й авторитетно роз’яснила неприпустимість арештів і роззброєння офіцерів, без чого армія неминуче розпадеться. Проте відповіді він не одержав¹⁰. Пізніше командувач 10-ї піхотної дивізії, згодом відомий білий генерал С. Марков подав у Військове міністерство проект запровадження в кожній армії посади комісара – представника військового міністра, що міг би пересвідчуватися сам і підтверджувати лояльність командного складу новому режимові¹¹. Із середовища генералітету виходили пропозиції створити на кожному фронті тріумвірат його керівників у складі командувача фронту, комісара й виборного солдата (генерал В. Клембовський)¹² або ж увести військкомів як командирів у кожен полк, перетворивши справжніх командирів на „тактичних і муштрових працівників” унаслідок погіршення настрою військ (генерал Г. Вірановський)¹³.

6 березня виконком Петроградської Ради визнав „бажаним мати своїх комісарів при всіх військових

частинах і при військовій владі” з метою контролювати діяльність військових начальників¹⁴. Представник Ради був тоді ж прикомандирований до штабу Петроградського військового округу (на день раніше прибулий до Петрограда новий головнокомандувач військ округу генерал Л. Корнілов відвідав виконком і заявив, що хоче працювати з ним у цілковитому контакті¹⁵).

16 березня після доповіді однієї з груп демократично налаштованих офіцерів, що пропонували встановити в армії інститут комісарів для керівництва всією політичною роботою у військах¹⁶, виконком Петроградської Ради ухвалив скерувати „комісарів до військового міністра, у Ставку й до командувачів фронтів, які (комісари. – С.С.) керуватимуть комісарами й агітаторами, відряджуваними на фронт”¹⁷.

19 березня виконком Петроградської Ради прийняв до обговорення пропозицію солдатської секції Ради про встановлення в армії інституту військових комісарів з огляду на наполегливі вимоги численних делегацій фронтовиків, що відвідували столичну Раду. Було розроблено інструкцію, яка регламентувала структуру й функції нового інституту. У преамбулі до неї зазначалося: „З метою встановити міцний і сталий зв'язок між військами та їхніми органами і Радами робітничих і солдатських депутатів, швидко й планомерно розв'язувати питання, які виникають у ділянці внутрішнього й політичного життя в армії, і негайно

передавати директиви, так само як і з метою запобігати будь-яким хибним крокам органів, що керують тепер життям армії, виконавчий комітет призначає за погодженням з Тимчасовим урядом комісарів [...]”. Передбачалося запровадити посади військомів при Військовому міністерстві, Ставці, командувачах фронтів і флотів, а також на Балтійському флоті в Гельсінгфорсі, Кронштадті й Ревелі. Комісари мали діяти на підставі спеціального наказу, затвердженого Петроградською Радою, причому Військовому міністерству наказувалося забезпечити надання військовою владою всілякої підтримки військкомам.

Повноваження комісарів поширювалося б на сферу „внутрішнього й політичного життя армії та місцевого населення в межах довіреного їхньому віданню регіону”. Ніякі розпорядження, накази, відозви і т.ін. не вільно було видавати „без згоди з ними комісара й Ради робітничих і солдатських депутатів”. До обов'язків військомів належали „участь у розгляді всіх заяв, вимог, скарг тощо, дотичних внутрішнього життя військових частин, їхнього продовольства й розквартирування, так само як відносини між військами і місцевим населенням”; усунення „незгод між офіцерським і солдатським складом”; роз'яснення „військовим частинам подій, що відбуваються” й швидке задоволення „військових потреб, остільки в цьому можуть допомогти Рада робітничих і солдатських депутатів та пов'язані з нею організації”. Комісарам перед-

бачалося надати помічників з-поміж осіб, відряджених Петроградською Радою і залучених за погодженням з місцевими радами. Того ж дня виконком Петроградської Ради ухвалив призначити своїх комісарів „за погодженням з офіцерсько-солдатською організацією” в Гельсінгфорс і Ревель¹⁸.

Вироблений виконкомом проект було передано Тимчасовому урядові, але „симпатій” ні там, ні у вищого командного складу із зрозумілих причин він не здобув. У зв'язку з цим 11 квітня наказ комісарам було вирішено переглянути, що й було зроблено вже без участі виконкому Петроградської Ради. Водночас уряд офіційно запитав думку верховного командування про гадане запровадження інституту військкомів. 27 квітня міністр-голова кн. Г. Львов надіслав у Ставку урядовий проект щодо запровадження цього інституту (посади комісарів планувалося ввести на рівні фронтів і армій). Військкоми мали „входити в обговорення всіх питань, що виникають як у командного складу, так і у всіх військових і громадських організацій з приводу розпоряджень Тимчасового уряду”. Комісара фронту затверджувано як вищу інстанцію для комісарів армій і губерній, що об'єднує і керує їхньою діяльністю (у губвійськкомів – у сфері взаємин військової і цивільної влади), а також громадських і відомчих організацій, які працюють на цьому фронті, через що до військкома фронту переходили всі права й обов'язки начальників

постачань фронту „у частині, дотичній вищезгаданих організацій”. Усі дії комісарів фронтів могли бути оскаржені адміністративним порядком в уряді, а судовим – в Урядовому сенаті (так у документі. – С.С.) .

Верховний головнокомандувач генерал Алексеев переслав цей проект на розгляд командувачам фронтів, додавши вказівку, що в тексті їхнього висновку потрібно „вказати на обов'язкове невтручання комісарів у сфери оперативного характеру”. У своєму особистому відгукові Верховний головнокомандувач підкреслив, що інститут військкомів при фронтах і арміях, з його погляду, можливий „лише за умови цілковитого підпорядкування їх відповідним головнокомандувачам (фронтів. – С.С.) і командувачам армій, тому що поза цією залежністю не можна вимагати від представників цивільної влади ніяких виконавчих дій, що в умовах воєнного часу неприпустимо”. Інакше, вважав Алексеев, можна „поставити військовий командний склад у залежне від них (комісарів. – С.С.) становище, що докорінно порушує організацію армії і порядок підлеглості”. За умови підпорядкування комісарів армійському командуванню генерал гадав, що можливо передати військкомам права головних начальників військових округів на театрі воєнних дій у ділянці цивільного управління. Верховний головнокомандувач не погодився з положенням про передання комісарам функцій начальників постачання й розпорядників діяльністю гро-

мадських і відомчих організацій¹⁹. Таким чином, Ставка в цілому відкинула урядовий проект запровадження у військах контрольного органу як „пропозицію, що остаточно виривала з рук командного складу найважливіші військово-адміністративні функції”²⁰.

Неважко помітити, що розглянутий проект мав на меті поставити під контроль Тимчасового уряду переважно адміністративну діяльність військовиків на театрі воєнних дій, не порушуючи основ армії, що продовжувало й розвивало тенденцію, яка окреслилась ще до революції, тимчасом як проект Петроградської Ради ставив за мету змінити саму армію відповідно до духу часу.

Наприкінці квітня нарада делегатів фронту в Петрограді звернулася до столичної Ради робітничих і солдатських депутатів з пропозицією запровадити інститут військкомів для протидії самовільному усуненню солдатами офіцерів і самосудів над ними. На думку учасників наради, у війська слід одночасно скеровувати по три комісари – від уряду, Петроградської Ради й армійських комітетів – з повноваженнями розглядати всі питання, що належать до компетенції командувачів армій і фронтів, скріплювати своїми підписами всі накази й провадити розслідування діяльності представників командного складу з правом відводу їх. Перемови між Радою і урядом привели до згоди щодо призначення в армії фронтів по два комісари – від Тимчасового уряду і від Петроград-

ської Ради. Але вона тривала недовго. По тому, як О. Керенський обійняв на початку травня пост військового міністра, виконком Петроградської Ради розробив нове „Положення про армійських комісарів”. Керенський затвердив його й передав у Ставку, тепер уже для виконання. У Положенні урочисто заявлялося: „[...] Для сприяння реорганізації армії на демократичних засадах і в революційному дусі, відповідно до платформи Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, і зміцнення боєздатності її в кожному армію посилається по одному відповідальному комісарові, призначеному виконавчим комітетом Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів за погодженням з військовим міністром”. За обов’язок військкомам ставилися „боротьба з всякими контрреволюційними спробами”; сприяння „встановленню в армії революційної дисципліни, роз’яснення з цією метою непорозумінь, що виникають у військовому середовищі, врегулювання взаємин між солдатами і командним складом”; координування діяльності солдатських комітетів різних рівнів як між собою, так і з центральними організаціями робітничих і солдатських депутатів. Комісари армій одного фронту об’єднувалися в колегію. Військкомам належало мати помічників, яких вони вибирали на свій розсуд, але з неодмінним затвердженням виконкомом Петроградської Ради. Спеціально обумовлювалось, що, „не втручаючись в опера-

тивні розпорядження командного складу, комісар повинен бути обізнаний з підготовкою й перебігом операцій; комісари, їхні помічники й відповідальні агітатори повинні бути повсякчас готові розвивати свою діяльність в умовах бойової обстановки, беручи, в разі потреби, особисту участь у бойових діях у вирішальні моменти". Військкоми були підзвітні виконкомові Петроградської Ради, тоді як у Військове міністерство вони мали право надсилати тільки копії своїх звітів. Як головна організація для комісарів утворювалась особлива комісія при іногородньому відділі виконкому, пізніше розгорнута у Фронтний комісаріат фронтового підвідділу іногороднього відділу. Грошове утримання призначалося військкомам від Ради, і вони одержували його, минаючи армійські структури. Так було встановлено інститут військових комісарів.

Наприкінці квітня – на початку травня 1917 р. виконком Петроградської Ради зробив перші призначення військкомів, причому не тільки на рівні армій. Так, штабс-капітан Е. Тізенгаузен став комісаром Ради на Румунському фронті, Б. Савинков – комісаром 7-ї армії Південно-Західного фронту і т.д. У червні під час поїздки в дієву армію О. Керенський телеграфував Тимчасовому урядові про бажаність призначати комісарів не тільки при командувачах армій, а й при командувачах фронтів. Разом з тим він наполягав на вилученні інституту

військкомів з відання Петроградської Ради й передачу його в розпорядження уряду. 23 червня Керенський надіслав до Тимчасового уряду звернення з проханням призначити у війська урядових комісарів, наділивши їх правом безпосередніх контактів з урядом, військовим міністром і Ставкою. Керувати їхньою діяльністю став би спеціальний військово-політичний відділ при Військовому міністерстві (пропонував його створити Савинков)²¹.

Проте не тільки державна влада розгорнула боротьбу за керівництво армійськими комісарами. Замінити незалежну од військових політичну вертикаль структурою помічників командирів з організаційної і політичної роботи почало пробувати й військове командування. Наприкінці травня 1917 р. новий Верховний головнокомандувач генерал О. Брусилов зробив варту уваги роз'яснення про те, що „військові комісари при фронтах і арміях перебувають не при штабах, а при відповідних головнокомандувачах (командувачах фронтів. – С.С.) та командувачах армій і вони є їхніми помічниками в здійсненні побутових і військово-політичних заходів”²².

У червні Тимчасовий уряд призначив першого комісара при Верховному головнокомандувачі²³ (саме при Верховному, а не при Ставці в цілому). Ним став Є. Єлчич – голова Всеросійського земського союзу Румунського фронту²⁴. А 15 липня (не минуло й двох тижнів після по-

дій 3–6 липня в Петрограді) вийшла урядова постанова „Про затвердження посади військових комісарів при головнокомандувачі армій фронтів (так у тексті. – С.С.)” для „сприяння реорганізації армії на демократичних засадах і зміцненню її боєздатності, а так само для боротьби проти всяких контрреволюційних спроб”²⁵. Військкомів призначав уряд „з відома Центрального виконавчого комітету Всеросійської Ради робітничих і солдатських депутатів, Всеросійської Ради селянських депутатів і Верховного головнокомандувача”²⁶. Комісари тепер підпорядковувались тільки урядові. У своїй діяльності вони мали керуватися вказівками військового міністра, йому ж доповідати про становище в арміях фронту і не рідше одного разу на тиждень повідомляти про свою діяльність в арміях Верховному головнокомандувачеві й Центральному виконавчому комітетові Рад. Отже, керівництво військкомами перейшло від Петроградської Ради до Тимчасового уряду. Водночас штатний розпис управління при комісарах і фінансування їхньої діяльності були тепер у віданні відповідних армійських структур, що уможливило вплив військових на політику комісаріату, тим більше що комісарам згодом почали надавати військові звання. Однак загальна політична ситуація вносила свої корективи й сюди. Командувач 7-ї армії (Південно-Західний фронт) генерал Селівачов 2 серпня зробив у щоденнику такий запис:

„[...] Нахабність [...] комітету й комісаріату доходить до того, що, вимагаючи від штабу армії авансів, вони з них призначають собі добові, допомогу, платню писарям тощо, і все це без усяких штатів, табелів і розпоряджень. Спроба штабу протестувати призводить до скандалу: негайно летять телеграми військовому міністрові, Верховному головнокомандувачеві й головнокомандувачу фронту. І тоді зчиняється зусібч гармидер і лемент”²⁷.

Комісарам наказувалося діяти в щільному контакті з військовими комітетами всіх рівнів, сприяючи „однаковому розв’язанню всіх політичних питань, що виникають у межах армій і тилу фронту” (з цього, на погляд автора, випливає визнання паритету впливу й повноважень військкомів і комітетів у ділянці політичного життя військ). Штаби фронтів зобов’язані були інформувати комісарів про підготовку й перебіг військових операцій, що, певно, давало військкомам змогу втручатися у вирішення оперативних питань. У межах кожного фронту військкоми при арміях і військом фронту становили „спільну колегію, що керує і об’єднує роботу армійських комісарів”. Окрім того, військовий міністр Керенський видав інструкцію, що визначала основні функції комісарів: бути за посередників між вищим командуванням і військами, згладжуючи незгоди між ними, керувати політичним життям армії, дбати про поліпшення матеріального становища солдатів і

їхнього морального стану, а також про культурний розвиток вояків. А негласним обов'язком військкомів і далі лишався нагляд за політичною надійністю командного складу²⁸.

Комісарам доводилося освоювати найрізноманітніші види діяльності: розглядати звернення офіцерів, пов'язані з переведенням їх із частини в частину й відрядженнями, клопотання про задоволення всіляких потреб частин і підрозділів, видавати документи на військові перевезення²⁹, тобто опанувати певні адміністративні функції командування. Наказом № 31 від 15 липня 1917 р. по армії і флоту військовий міністр зобов'язав також комісарів разом з командуванням усіх рівнів „ретельно стежити за розповсюджуваними в армії часописами” і в разі появи газет протиурядового напрямку, що закликають до непокори владі, негайно робити подання до відповідних інстанцій про закриття їх³⁰. Військкоми вели й пропагандистську роботу: у військах виходили численні відозви, звернення і т.ін., що їх складали комісари разом з командуванням або ж і самі. У повідомленні товарища голови виконавчого комітету Південно-Західного фронту М. Колчинського керуючому Військовим міністерством Б. Савинкову від 14 серпня 1917 р. зазначалося, що потрібно „зовсім вилучити з рук командного складу відання питаннями політичними й громадськими, передавши їх комісарам і комітетам”³¹.

Військкоми брали участь у все-російських політичних заходах, що

стосувалися збройних сил. Так, з початком виборів до Установчих Зборів Верховний головнокомандувач видав 8 листопада 1917 р. наказ № 949, що закликав, зокрема й комісарів, до „якнайдіяльнішої роботи, щоб полегшити військам проведення виборів”. А під час передвиборної кампанії комісар 4-ї армії Румунського фронту, наприклад, склав спеціальні правила про збори, що докладно регламентували проведення їх. У документі, серед іншого, зазначалося: „В разі протесту начальника проти скликання зборів їх скасовують, про що складається протокол за підписами членів полкового комітету – ініціаторів зборів і його надсилають комісарові корпусу, а де його немає, то комісарові армії [...] Причини, через які не дозволено збори, начальник терміново доводить до відома відповідного комісара”³².

Військкоми мали розглядати конфлікти між командуванням і особовим складом частин³³. Окрім того, вони виступали з усілякими ініціативами, що стосувалися військ. Приміром, у липні 1917 р. військкоми Південно-Західного фронту закликали владу запровадити в дієвій армії смертну кару „для запроданців і зрадників Батьківщини”³⁴, причому під цю категорію підводилися не тільки солдати, а й „реакційний” командний склад. За свідченням командувача 7-ї армії Південно-Західного фронту генерала В. Селівачова, комісар фронту Б. Савинков відверто заявив йому в липні:

„Тепер, слава Богу, уведено смертну кару і не тільки для самих солдатів”³⁵. За згодою військкомів тодішній командувач Південно-Західного фронту генерал Л. Корнілов дав наказ відкривати вогонь по тих, що дезертували з поля бою. З низкою пропозицій виступив комісар Північного фронту, а потім Ставки Верховного головнокомандувача В. Станкевич. У серпні 1917 р. він подав до уряду проект створення виправних батальйонів у тилу фронту. У ці батальйони „розпорядженням командувачів армій або начальників округів за погодженням з комісарами й вищими військовими комітетами” належало, за його задумом, відправляти військовиків, що показали „систематичним рядом провин свою недостатню підготованість виконувати високі обов’язки вояка вільної армії”. Умови служби в таких батальйонах мали бути „важчими й обтяженішими”, ніж у звичайних частинах³⁶. Восени 1917 р. той-таки Станкевич надіслав генералові М. Духоніну, що виконував обов’язки Верховного головнокомандувача, записку, в якій поряд з великим підвищенням платні солдатам пропонував запровадити грошові премії за трофеї. „[...] Армія, спокусившись цими преміями, захопить мільйон полонених, витрати визначаться в один мільярд, але війну буде переможно закінчено”, – писав він³⁷.

Влітку (очевидно, на початку липня) військкомів наділили правом арештовувати будь-якого генерала й офіцера „для підтримання ідей ре-

волюції і закріплення її основ”³⁸. Якийсь час слово комісара мало відігравати вирішальну роль в затвердженні вироків військово-революційних судів про страту військовиків (суди засновано на фронті в липні 1917 р.). Постанова Тимчасового уряду приписувала: „[...] 14) Вирок військово-революційного суду, що засуджує до смертної кари, передається на затвердження командувачеві армії і комісарові Тимчасового уряду, що перебуває при ньому, а після затвердження набирає чинності й невідкладно виконується. 15) Якщо між командувачем армії і комісаром постає незгода щодо затвердження смертного вироку або якщо вони визнають за потрібне пом’якшити призначене судом покарання, то вирок з їхнім висновком подається на остаточне вирішення військового комісара при Верховному головнокомандувачу”. У російських військах, що діяли в складі союзних армій, право конфірмації смертних вироків належало „вищому представникові російської військової влади в цих військах разом з комісаром при ньому”, а в разі, коли комісара не було, – „одноосібно першому з них”³⁹.

У середині серпня 1917 р. в Москві відбулася нарада представників усіх фронтових і армійських комітетів, яка ухвалила резолюцію з вимогою, щоб „вища революційна влада через її уповноважених представників при дієвій армії” втручалася в питання підвищення боєздатності військ. Військкомам пропонувалося всіляко сприяти діяльності

військових комітетів і підтримувати з ними тісні робочі контакти, а також рішуче оновлювати командний склад і наглядати „в дусі революційних законоположень за діяльністю всіх органів військового управління”, перепиняючи прояви контрреволюції в армії. Нарада виступила за надання комісарам виняткового права „нагляду, з точки зору законності, за всім громадсько-політичним життям армії і діяльністю військових організацій”. У разі розбіжностей між ними і комісарами остаточне рішення повинен був приймати військовий міністр і організований при ньому виборний орган з представників армії. Прерогативу призначення комісарів, на думку учасників наради, слід залишити за Тимчасовим урядом, але, як і раніше, з погодженням кандидатур із ЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів. До ЦВК при цьому надси- лалися б рекомендації на військкомів і мотивовані відводи їх з відповідних військових комітетів⁴⁰.

Після придушення корніловського заколоту Тимчасовий уряд зробив ще один крок для зміцнення інституту своїх комісарів в армії. 31 серпня керівник Військового міністерства Савинков затвердив „Основні положення про військових комісарів і військові організації”. У них уже просто говорилося, що військкоми є органами Тимчасового уряду для нагляду за законністю й зміцненням „однакового революційного порядку в армії з метою піднесення боєздатності її у зв'язку з її демократи-

зацією”. Ієрархічно інститут військо- вих комісарів був доповнений посадами військкомів у корпусах, а також у військових округах і бригадах у фронтовому тилу. Головного (вищого) і фронтових комісарів призначав Тимчасовий уряд, причому першого з них – за погодженням з Верховним головнокомандувачем, але не ЦВК Рад. За поданням головного й фронтових комісарів війсь- ковий міністр призначав армійських і окружних військкомів, тимчасом як корпусних і бригадних призначали фронтові комісари. Зняти військко- ма з посади можна було за поданням вищого рангом комісара. Офіційно встановлювалася відповідальність комісарів за злочини службового характеру, що визначалися як зло- вживання владою, бездіяльність вла- ди, перевищення влади.

Було уточнено повноваження вій- ськкомів щодо військових комітетів: їх ставили під твердий контроль комісарів, що в крайньому випадку мали навіть право розпустити їх і призначити нові вибори. Підтвер- джувався обов'язок військкомів на- глядати „за усною агітацією аж до припинення діяльності органів преси й заборони мітингів на певний термін у військовому районі”. Уряд надав комісарам право атестувати команд- ний склад (на додачу до атестації військовими начальниками) і право клопотатися про відвід командирів, які явно не відповідають посаді (ос- таточне рішення також приймали військові начальники). При цьому встановлювалася кримінальна від-

повідальність військкомів за невідповідні справжньому стану відгуки про офіцерів. Водночас комісари могли припиняти розпорядження командування, що „йдуть у супереччинним законоположенням і вказівкам Тимчасового уряду”. Тільки військкоми мали право давати наказ про застосування збройної сили „поза бойовою обстановкою”. З їхньою ж участю належало проводити розформування частин, що провинилися. На комісарів було також покладено „реорганізацію спільно зі штабами контррозвідчої і військово-цензурної справи на засадах, що забезпечують інтереси оборони держави й зміцнення нового порядку”⁴¹.

„Основні положення” пропонувалося використовувати в практичній діяльності військкомів до вироблення розгорнутого „Положення” з даного питання. Цей документ був спробою уряду на хвилі антикорніловських настроїв поставити армію виключно під свій контроль. 16 жовтня 1917 р. чергове „Положення про військових комісарів” набрало чинності. У його вступній частині підкреслювався тимчасовий характер інституту комісарів, покликаних відновити нормальні взаємини між офіцерами й солдатами й підняти авторитет командного складу, підірваний під час революції. Новий документ спирався на „Основні положення” Савинкова, однак під впливом протестів солдатських комітетів усі пункти про них було пом'якшено. Згідно з „Положенням”, комісари

тепер не могли розпускати комітети, але право нагляду й опротестування рішень військових комітетів за ними зберігалось⁴². 20 жовтня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду про заходи щодо підтримання дисципліни в армії, яка передбачала переведення частин з розхитаною дисципліною до розряду штрафних (нагадаємо, що ця ідея належала комісарові Північного фронту Станкевичу). Рішення про це мав приймати командувач армії (головний начальник військового округу) або командувач фронту за погодженням з відповідними військовими комісарами та армійськими комітетами⁴³. У листопаді 1917 р. військовий комісар Тимчасового уряду при Ставці Верховного головнокомандувача був включений до складу Народи з демобілізації при штабі Голововерха⁴⁴.

Командний склад у цілому зустрів інститут військкомів багнетами. Яскравим прикладом є протест командувача Південно-Західного фронту генерала Брусилова. Не встигли ще ухвалити офіційне рішення про скерування в армію комісарів, як він 26 квітня телеграфував Верховному головнокомандувачеві й військовому міністрові: „В агентських телеграмах зазначається, що за погодженням Тимчасового уряду з Радою робітничих і солдатських депутатів вирішено призначити при кожному штабі фронту й армії спеціальних комісарів. Я певний, що у воєнний час головнокомандувач армії на театрі воєнних дій повинен мати цілковиту довіру

уряду й народу й повну владу, визначену „Положенням про польове управління військами”, і що такий захід, з усіх поглядів, згубно впливатиме на бойові дії військ. Одночасно із здійсненням цього заходу наполегливо прошу звільнити мене з посади головнокомандувача (фронту. – С.С.), бо з обов'язку честі й любові до Батьківщини не вважаю, що маю право бути відповідальним за цих умов [...] Вважаю такий захід у принципі недопустимим і явно шкідливим по суті на бойовому фронті [...]”⁴⁵

Пізніше генерал Селівачов запише у своєму щоденнику: „Втручання комісаріату в усі справи без усяких знань робить становище начальників нестерпним [...] Старші нач[альни]ки стають забавками в руках комісарів [...] Комісари поставлені від уряду... Від кого ж, спитати б, поставлений старший командний склад і хто забирає у нього надані йому „Положенням про польове управління” права? Це не життя і не робота, а вічні каторжні роботи[...]”⁴⁶

16 липня на нараді в Ставці було розроблено й потім запропоновано урядові програму заходів для оздоровлення армії. Вона рекомендувала: „[...] 5) Знищити[...] комісарів, яких Керенський вважає «очима й вухами Тимчасового уряду»[...] 6)[...] Швидше відновити одноосібну владу й відповідальність начальників. Повернути ту довіру згори, без якої старший відповідальний начальник не може віддати всі сили духу й розуму на виконання бойового завдання: не можна допускати, щоб на-

чальника бентежили поставлені ззаду «очі й вуха» людини, яка часто не має жодного поняття про військову справу, але хоче в усе втручатися і, крім «очей і вух», сунути скрізь ще й свого «носа»”⁴⁷. Проте деякі учасники наради вважали за доцільне тимчасово зберегти інститут комісарів⁴⁸, а генерал Корнілов, що командував тоді Південно-Західним фронтом, надіслав телеграму, в якій, зокрема, пропонував запровадити посади комісарів у корпусах і надати військкомам право затверджувати вироки військово-революційних судів⁴⁹.

Серед солдатів, писав пізніше в мемуарах генерал А. Денікін, комісари „як орган примусу, іноді упокорення [...] вже через це не могли здобути собі популярності, а брак безпосередньої, разуючої влади не міг дати їм авторитету сили”⁵⁰. Крім того, солдати у своїй масі сприймали військкомів поряд з офіцерами як соціально чужих собі, що значною мірою зводило нанівець зусилля комісарів. Ось, наприклад, як на передовій комісар 11-ї армії Південно-Західного фронту полковник І. Кирієнко спілкувався з солдатами 13-го стрілецького полку, що відмовлялися йти в наступ: „Кирієнко[...] став їм казати про обов'язок, про честь, про присягу й т.д., але з лав стрільців почали лунати вигуки: „Буржуй, іди геть, нас не обдуриш, нікуди ми не підемо!” І хоч скільки намагався говорити [...] комісар, його весь час перебивали, щораз різкіше й голосніше. Побачивши, що вмовляння й

доводи марні, і зовсім уже змучившись, Кириєнко зняв кашкета, кинув його об землю й закричав стрільцям: «І це я буржуй! Я, що сидів на каторзі за те, що добивався для вас волі! Ну вас усіх к чорту!»⁵¹. З цими словами він сів в автомобіль і поїхав. Не вийшов „контакт” із солдатами й у військкома 4-ї армії Румунського фронту поручника В. Алексеєвського, що пробував вплинути на частину, яка на знак протесту проти корніловського заколоту відмовилася вийти на зміцнення позицій: „Коли підрозділи були вишикувані, [...] Алексеєвський заявив: якщо частина не вийде на зміцнення позиції, то буде застосовано зброю. Солдати тримались непохитно. Тоді Алексеєвський наказав стріляти, але солдати сусідньої частини не зрушили з місця. Тоді комісар Тимчасового уряду поспішно від'їхав”⁵².

На військкома 8-ї армії Південно-Західного фронту М. Філоненка особовий склад 9-го броньового автомобільного дивізіону, у якому він раніше служив, послав відвід до Петроградської Ради, ВЦВК і військового міністра. Зміст його був такий: „[...] Уся попередня діяльність Філоненка, коли він був офіцером у дивізіоні, виявлялася в систематичному знущанні з солдатів, для яких він не мав іншої назви, як тільки „бовдур”, „дурень” і под., у шмаганні різками [...], причому, будши ад'ютантом, уживав хльости без дозволу командира дивізіону, спираючись тільки на своє становище, що йому ніхто не смів суперечити в мордобой,

яким він завжди погрожував і який цинічно проповідував, і найнестерпнішому образливому ставленні до солдатів, на яких він дивився як на нижчих істот, а тому [...] вважаємо, що Філоненко не може займати посаду комісара революційного уряду”⁵³. А військового комісара Особливої армії Південно-Західного фронту меншовика Ф. Лінде нижні чини просто вбили за те, що він підтримав розправу командування над одним із полків. За гіркою іронією долі саме Лінде 20 квітня 1917 р. вивів на вулиці Петрограда солдатів лейб-гвардії Фінляндського полку, що стали ядром грандіозної демонстрації проти знаменитої ноти П. Мілюкова⁵⁴. Випадки насильства над комісарами, причому виключно з боку нижніх чинів, були на різних фронтах. Так, зведення військово-політичного відділу штабу Верховного головнокомандувача про ексцеси в армії з 1 по 30 жовтня 1917 р. зафіксувало вісім випадків завдання образи з учиненням насильств над комісарами Тимчасового уряду й членами військових комітетів⁵⁵.

За свідченням А. Денікіна, комісарами, яких він знав особисто, були головні представники інтелігенції – офіцери воєнного часу, лікарі, адвокати, публіцисти, колишні зсильно-поселенці й емігранти⁵⁶. Наприклад, помічником військкома 8-ї армії став у 1917 р. В. Шкловський – майбутній видатний письменник і літературознавець⁵⁷. Попадали на фронт такі люди часом випадково, шукаючи застосування своїм силам. Один з

комісарів Північного фронту, меншовик В. Войтинський, пізніше згадував, що його від'їзд улітку 1917 р. в дієву армію не був несподіванкою, бо протягом чотирьох місяців він працював по лінії ЦВК Рад переважно серед солдат і певною мірою набув репутації „спеціаліста” з військових питань. „А втім, – чесно додавав Войтинський, – сам я цілковито усвідомлював свою некомпетентність у цих питаннях. Поїхав я на нову роботу тому, що діяльність в ЦВК останнім часом стала для мене нестерпно важка – гнітило усвідомлення її марності. А з фронтом були пов'язані ще деякі надії”⁵⁸. Ось чому, мабуть, правильно буде сказати, що армія терпіла „стороннє тіло” в особі комісарів унаслідок тогочасної політичної ситуації і остільки, оскільки вони не надто заважали її внутрішньому життю.

Проте, йдучи за новою політичною модою, а також щоб продемонструвати свою лояльність новому режимові, командування не забувало згадувати військомів поряд з командирами в наказах по військах. Так, у наказі № 628 від 18 липня 1917 р. Верховний головнокомандувач генерал Брусилов зазначав: „[...] Віддаючи належне командному складові й офіцерському корпусові, я не можу не відзначити корисної, самовідданої діяльності комісарів [...] Навіть перелом в операції, що тепер настав, показав ту величезну роботу, яку виконували й виконують комісари [...], самовіддано віддаючи всі сили важкій і відповідальній справі оздоровлення

армії [...] Вважаю за свій обов'язок висловити подяку всім комісарам [...] Я закликаю комісарів [...] до дружньої праці в наданій їм сфері в тісному єднанні з командним складом, допомагаючи йому врятувати армію від розкладу й загибелі”. У його ж наказі № 629, виданому того самого дня, говорилося: „[...] Пп. комісарів прошу допомогти й підтримати командний склад. Усе, що є в армії розумного й інтелігентного, повинно згуртуватися водно й працювати для порятунку її”. О. Брусилов навіть усунув з посади командувача Південно-Західного фронту генерала О. Гутора після того, як той відправив йому телеграму, протестуючи з приводу втручання військомів Б. Савинкова й М. Філоненка в оперативні питання, причому, щоб звільнити з посади генерала, Верховний головнокомандувач прибув особисто⁵⁹.

Помічник командувача Румунського фронту генерал Д. Щербачов телеграмою у війська фронту повідомляв у вересні 1917 р.: „[...] Громадянська доблесть – у збереженні цілковитого ладу, спокою та взаємної довіри солдатів і офіцерів. Останні важкі дні показують цілковите єднання командного складу, військових комісарів і військових організацій та їхню взаємодовіру”⁶⁰. Однак найпоказовішим стало звернення, серед інших і до комісарів, генерала Корнілова, що вчинив заколот: „[...] Наказую всьому складу армії і флоту від головнокомандувача до останнього солдата, усім комісарам, всім виборним організаціям згуртуватися в ці

фатальні хвилини життя Вітчизни водно і всі сили свої, не думаючи за себе, віддати справі порятунку Батьківщини, а для цього в цілковитому спокої залишатися на фронті й стіною протистояти майбутньому натискові ворога”⁶¹.

Звичайно, звернення Корнілова до комісарів у дні заколоту було політичним маневром, але сам факт включення військомівської структури як складника в політичні ігри генерала доводить, що вона набула певної політичної ваги. Інакше її б просто знехтували. Правда, не можна виключати й того, що Корнілову, якого преса називала „сонцем російської революції”, не були далекі й певні революційні ідеї, і він вирішив створити у військах інститут своїх комісарів, чого з моменту їхньої появи в армії й прагнуло командування. Примітна щодо цього подія відбулася влітку 1917 р. на Південно-Західному фронті. Призначений туди як командувач генерал Денікін і командувач 7-ї армії генерал Селівачов почали проводити політику відтиснення комісарів і комітетів від влади у військах. У зв’язку з цим виконувач обов’язків комісара фронту В. Гобечія скерував протести військовому міністрові Керенському й Верховному головнокомандувачеві Корнілову. Ставка (тобто Голововерх) закликала обох командувачів, „зважаючи на момент”, „утриматися від різких заходів щодо комісарів і комітетів”⁶².

Ледве було придушено корніловський заколот, як новий Верхов-

ний головнокомандувач Керенський видав наказ, звернений, зокрема, й до військових комісарів: „У зв’язку з виступом генерала Корнілова нормальне життя армії і флоту зовсім розладналося. Щоб відновити порядок, наказую: [...] 2) Усім військовим організаціям, комісарам стати в строгі рамки ділової праці, вільної від політичної нетерпимості, підозрливості, обмежуючись сферою діяльності, абсолютно чужою втручанням в [...] завдання командного складу [...]”⁶³.

У вересні 1917 р. в Ставці під керівництвом начальника штабу Верховного головнокомандувача генерала М. Духоніна було розроблено програму заходів щодо піднесення на весну 1918 р. боєздатності армії. Попри те, що цей документ склали три „старорежимні” генерали (Духонін, Денікін і Дітеріхс), він містив ціле „Положення про комісарів і комітети”. Згідно з проектом, інститут комісарів у військах зберігався, але як помічників військових начальників „щодо здійснення в армії засад громадянськості в щільному зв’язку з підставами військової дисципліни і з духом внутрішньої політики уряду” (нагадаємо, що цю саму думку проводив у травні 1917 р. генерал Брусилов). При цьому представниками уряду в армії вважалися б не комісари, а самі командири. У проекті підкреслювалося, що „права й обов’язки комісара обмежуються сферою його діяльності й роботи з військовими комітетами і виховання вояка-громадянина. Як найближчий співробітник началь-

ника частини із зміцнення громадянськості, він має право опротестовувати вибори в комітети, організувати пропаганду у військах і давати висновок про напрям політичної діяльності тієї чи іншої особи начальникові, при якому він перебуває". Щоправда, в разі явної антиурядової діяльності командира комісара наділяли правом негайно доносити про це вищому начальству, а у виняткових випадках навіть „уживати рішучих заходів у цій частині". Окрім того, за комісаром визнавалися функції вищого арбітра у вирішенні політичних розбіжностей серед особового складу⁶⁴.

Неважко помітити, що військові комітети, хоч вони й лишалися в генеральській програмі, усе-таки були поставлені в армійській політичній ієрархії нижче військкомів. Таким шляхом командування намагалося розв'язати одразу два завдання: перепідпорядкувати собі комісарів і поставити під свій контроль діяльність комітетів⁶⁵. Програму цю реалізовано не було, але 1 жовтня 1917 р. Верховний головнокомандувач Керенський видав наказ № 935 про створення військового комітету при Ставці Верховного головнокомандувача, згідно з яким доступ до інформації про діяльність усіх установ і управлінь штабу Голововерха й доведення різних відомостей до Верховного головнокомандувача надавалися комітетові тільки через комісара при Ставці. Це відображало факт укорінення інституту комісарів у військах. Не забудемо,

що після перемоги Жовтневої революції замість військкомів Тимчасового уряду II Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів скерував у війська своїх комісарів, підтвердивши потребу їхньої присутності в армії⁶⁶, а в протилежному таборі, у Петроградському комітеті порятунку Батьківщини й революції, який намагався організувати власну армію, було запроваджено посаду комісара комітету при її командувачеві⁶⁷.

У зв'язку зі скликанням Установчих Зборів урядові військкоми брали участь в передвиборній кампанії не тільки як посадовці, а і як громадські діячі. На Румунському фронті, наприклад, прізвища комісарів і їхніх помічників були в кандидатських списках есерів і об'єднаних соціал-демократів⁶⁸. Не випадково А. Денікін писав пізніше, що військкоми „ходили в партійних шорах і часто не проводили загальної політичної лінії уряду, вважаючи себе зв'язаними радянською і партійною дисципліною”⁶⁹.

У результаті комісари не були визнані за „своїх” ні командним складом, ні солдатами.

Думку „верхів” армії висловив генерал Селівачов, який писав у своєму щоденнику, що „спільна ідея всіх [...] членів комісаріату: ніяких законів старих немає і всі дії повинні оцінюватися в дусі часу з метою вберегти революцію від контрреволюційних замірів начальників, яким у теперішньому їхньому складі немає довіри [...]”⁷⁰. З другого боку,

солдати вважали, що комісари у відповідь на будь-яку солдатську скаргу на офіцерів здебільшого ставали на бік офіцерів⁷¹. У підсумку армія в особі насамперед вищого командного складу прагнула звільнитися від комісарської структури, а що цього зробити не вдалося, – то намагалася підкорити її своїй владі й спрямувати на розв'язання другорядних завдань, до яких у самого командування не доходили руки.

З перемогою більшовицького збройного повстання в Петрограді військкоми колишньої влади опинилися в дивному становищі, тому що, кажучи словами комісара Румунського фронту Е. Тізенгаузена, вони перетворилися на представників неіснуючого уряду й мусили діяти „на свій страх”⁷², незважаючи на наявність такого наказу Верховного головнокомандувача Керенського, даного зі Пскова: „Теперішня смута, спричинена безумством більшовиків, ставить державу нашу на край загибелі й потребує напруження всієї волі, мужності й виконання обов'язку кожним для виходу зі смертельного випробування, яке переживає Батьківщина наша [...] Наказую всім начальникам і комісарам в ім'я порятунку Батьківщини зберегти свої пости, як і я зберігаю свій пост Верховного головнокомандувача до виявлення волі Тимчасового уряду Республіки”⁷³.

Багато військкомів продовжили свою діяльність у річці протидії встановленню радянського ладу, цілком ставши на бік „реакційного”

армійського командування. Той-таки Тізенгаузен зі своїм помічником увійшов до створеного місцевого Комітету порятунку Батьківщини й революції⁷⁴. Аналогічно вчинив комісар Західного фронту В. Жданов⁷⁵, за згодою якого був створений Мінський комітет порятунку Батьківщини й революції⁷⁶. Комісар Південно-Західного фронту Йорданський опублікував від свого імені оголошення про те, що військова влада в краї належить тільки військовим начальникам і губернським комісарам Тимчасового уряду і що ніякі спроби захоплень або політичних угод для військової влади неприпустимі. Усякі „самочинні” організації на кшталт ВРК оголошувалися зайвими. Військові комітети зберігалися лише „як форми співробітництва й сприяння законним представникам влади на фронті та в прилеглих губерніях”. Населення й політичні партії закликалися „зосередити сили на виборах до Установчих Зборів і на забезпеченні скликання їх у призначений термін”⁷⁷.

Комісар 10-ї армії Західного фронту Пасічний розповсюдив у частинах своєї армії заяву про те, що він вважає повстання в Петрограді авантюрою і не визнає влади більшовиків, яку характеризує „як самочинну й згубну для Батьківщини”. Він також намагався налагодити в армії разом з військовими комітетами „правильне” висвітлення й роз'яснення того, що тоді відбувалося⁷⁸. Комісар 4-го кавалерійського корпусу (Південно-Західний фронт) Башма-

ков разом з головою корпусного комітету Тарасовим 27 жовтня запропонував допомогу корпусу „для боротьби з більшовиками й анархією, що панує в країні”⁷⁹. А військом Західного фронту Жданов радив військовому комісарові 3-ї армії фронту перекинути до Смоленська, де склалося „тривожне становище”, вірний полк⁸⁰. Такі приклади можна наводити далі. Цікаво відзначити, що й командування, зі свого боку, в цей момент підтримало діяльність старого комісаріату. Так, 9 листопада військовому комісарові Тимчасового уряду при Ставці було виділено Ставкою 10 тис. крб. на витрати по його управлінню⁸¹. Але офіційна діяльність колишніх комісарів тривала після 25 жовтня 1917 р. недовго: наприклад, військкома 42-го окремого корпусу, що перебував у Фінляндії, – підпоручника Соколова усунуто з посади вже 2 листопада⁸², а військкома 5-ї армії Пирогова – у кінці жовтня – на початку листопада⁸³.

Одночасно з усуненням військомів Тимчасового уряду в дієвій армії почалася організація радянського комісаріату, зокрема із середовища самих фронтників. Приклад подав Військово-революційний комітет при Ставці, який скерував своїх членів як комісарів в усі управління Ставки, поставивши цим крапку в суперечці про верховенство комітетів і військомів в армії⁸⁴. Створений замість ВРК у середині грудня 1917 р. Центральний комітет дієвої армії і флоту (Цекодарф) мав у своєму складі „комісаріати” по шта-

бу Голововерха в цілому і по кожному з управлінь Ставки окремо, до завдань яких належали нагляд і контроль за всією діяльністю підопічних установ. Без підпису комісарів розпорядження відповідних відділів штабу Верховного головнокомандувача й управлінь Ставки не підлягали виконанню. Комісари виступали як сполучна ланка між командним складом Ставки і Цекодарфом, проводячи його рішення в життя. Вони повинні були діяти на основі загальнодержавного законодавства й постанов Цекодарфу, якому й були підзвітні⁸⁵. Комісари Цекодарфу проіснували до березня 1918 р., коли внаслідок ліквідації Ставки й завершення демобілізації армії був розпущений і сам цей комітет⁸⁶.

Аналогічно діяли інші військові (військово-революційні) комітети. Так, згідно з інструкцією бюро ВРК 17-го армійського корпусу (Північний фронт), належало у зв'язку „з перетворенням усього соціального й політичного життя нашої країни” замінити дивізійні, бригадні й полкові комітети відповідними ВРК через перевибори. Нові комітети мали обрати зі свого середовища комісарів для контролю над командним складом частин, для здійснення ухвал ВРК і встановлення у військах революційного порядку, заснованого на свідомій дисципліні. Без підпису військомів накази командирів частин і з'єднань уважалися недійсними. Комісари мали право як крайній захід заарештовувати військовиків своїх частин з наступним пові-

домленням у відповідний ВРК. Накази комісарів повинні були виконуватися в їхніх частинах неухильно. Військкоми були підзвітні тим ВРК, які їх обрали і де вони мали право ухвального голосу. Посада комісара була звільненою, строк його повноважень збігався з терміном діяльності самого ВРК, однак у разі потреби комітет міг замінити військкома достроково⁸⁷. Вибори комісарів відбувалися також на військових з'їздах. Так, на з'їзді 28-го армійського корпусу (Північний фронт) корпусним комісаром обрано поручника одного з полків⁸⁸. Наприкінці 1917 р. для керівництва діяльністю нових військкомів створено Центральне бюро військових комісарів. Військкомів призначав як цей орган, так і колегія наркомів у військових справах. Тепер при призначенні на посаду комісар повинен був мати дві рекомендації: від ВРК, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів або партійних організацій і від окремих членів РНК чи осіб, відомих Центральному бюро. Він не потребував їхньої рекомендації, якщо був обраний військовою частиною і рекомендований на цю посаду полковим комітетом. З огляду на тимчасовий і до того ж революційний характер інституту радянських військкомів у старій армії платня їм, як правило, не передбачалася. Було встановлено лише особливі добові й проїзні гроші, причому сума їх варіювалася для різних категорій військкомів. Встановлювалося об'єднання комісарів у групи за територі-

альною або адміністративною ознакою, які мали періодично влаштовувати загальні збори, наради й обирати особливі контрольні комісії для перевірки повноважень окремих військкомів⁸⁹.

Отже, ми можемо констатувати, що інститут військових комісарів виник як елемент соціальної модернізації збройних сил в умовах постмонархічних перетворень структур влади в Росії. Саме в ньому втілилася потреба держави в органі безпосереднього контролю за одним зі своїх інститутів – армією, що окреслилася під час Першої світової війни і свідчила про загальне розбалансування державного організму. У своєму дальшому розвитку структура комісарів у російській армії, незважаючи на вкрай обмежений, за історичними мірками, термін існування, встигла пройти декілька етапів: 1) у лютому – квітні 1917 р. практикувалося відрядження у війська з одноразовими дорученнями представників вищих органів влади; 2) у кінці квітня – червні 1917 р. існував інститут представників (комісарів) Петроградської Ради в армії; 3) у липні – жовтні 1917 р. військкоми перейшли під повну юрисдикцію Тимчасового уряду й перетворилися на урядових комісарів; 4) з кінця жовтня 1917 р. по березень 1918 р. політичну діяльність в армії здійснювали військкоми радянської влади, що прийшли на зміну комісарам Тимчасового уряду.

Очевидно, що постале після Лютневої революції двовладдя від-

билося на процесі становлення інституту військкомів, обернувши його в поле суперництва між Радами і Тимчасовим урядом за право керувати діяльністю цієї структури, а значить, контролювати й спрямовувати політичний процес в армії. Проте внаслідок політичної ситуації, що склалася тоді в країні, армійське командування було не проти того, щоб самому стати до керма державного управління, і це привело до спроб перепідпорядкувати військкомів собі, змінивши їхній статус на заступників командирів з політико-виховної роботи й перетворивши інститут комісарів з органу державного контролю в армії на апарат внутрішньовійськової (корпоративно-армійської) консолідації.

Звичайно, усі перелічені чинники об'єктивно послаблювали й так не надто стійкі позиції комісарів у військах. Військкоми сприймалися й армією в цілому, і окремими частинами військового соціуму як сторонній, штучно інкорпорований елемент, що відбивало несталість самого режиму, який вони представляли. Тільки в четвертий період свого існування, коли радянські комісари, особливо низової ланки, у масі своїй були висуванцями з солдатського середовища, їх сприймало це середовище як оборонців його інтересів. Крім того, Жовтень зняв і проблему суперництва радянських і урядових органів у питанні керівництва військкоматами, вирішивши цю суперечку на користь перших і скасувавши структури Тим-

часового уряду. А втім, незважаючи на кількаразову зміну зовнішнього „оформлення“, комісари протягом усіх зазначених періодів здійснювали ті самі функції політичного контролю за діяльністю командного складу й організації політичного життя військ у дусі революційного часу. Цікаво відзначити, що на кожному черговому етапі цей інститут розростався чисельно. Так, у період підпорядкування військкомів Петроградській Раді їхня кількість не перевищувала 30, Тимчасовому уряду – 100, а після 25 жовтня 1917 р., очевидно, може йтися про сотні військкомів. Точний облік їх був неможливий через умови революційного часу, а також унаслідок того, що посади комісарів тепер створювали не тільки вищі органи державної й військової влади, а й стихійно солдати з власної ініціативи. Зіставивши тенденцію зростання комісаріату з процесами розпаду армії, ми завважимо цікаву закономірність: чим більше слабшала армія, чим нижчою ставала її боєздатність, тим більше зусилля були потрібні від держави для збереження її і тим ширше запроваджувався у війська інститут його політичного впливу й контролю, з чого можна ще раз висувати, що поява такої структури стала індикатором послаблення держави в цілому.

З демобілізацією старої армії інститут військових комісарів у ній припинив своє існування, щоб кілька тижнів по тому відродитися знову, уже в Червоній армії.

- ¹ Дати до 1(14) лютого 1918 р. наведено за старим стилем, пізніші – за новим.
- ² Военная энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1912. – Т.6. – С.563; Сергеев Е.Ю. Политика Великобритании и Германии на Дальнем Востоке: 1897–1903. – Москва, 1998. – С. 148.
- ³ Про те, як розроблялося й затверджувалося Положення, докладніше див.: Ганелин Р.Ш., Флоринский М.Ф. Российская государственность и Первая мировая война // 1917 год в судьбах России и мира: Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению (далі – Февральская революция). – Москва, 1997. – С. 18.
- ⁴ Там само. На цю посаду передбачалося призначити якусь високопоставлену особу.
- ⁵ Докладніше див.: Николаев А.Б. Думские комиссары в русской армии (февраль – март 1917 года) // Новый часовой. – 1996. – № 4. Важко погодитися з автором у визначенні представників нової влади, що виїжджали у війська, як комісарів, бо термін „комісар” передбачає систему кадрів і їхніх повноважень, а також наявність виконавської дисципліни. Тим часом у розгляданій автором період усе це тільки формувалося. Тому, очевидно, правильніше в цьому контексті вжити терміна „протокомісари” або якогось його рівнозначника.
- ⁶ Красный архив. – 1925. – Т. 2(9). – С. 126.
- ⁷ Російський державний військово-історичний архів (далі – РДВІА). – Ф. 2620. – Оп. 2. – Спр. 19. – Арк.243.
- ⁸ Докладніше про „представників народу” див., наприклад: Дживелегов А.К. Армия Великой французской революции и ее вожди: Исторический очерк. – Москва; Петроград, 1923. – Розділ „Комиссары Конвента в армии”. Посади комісарів були вперше запроваджені в найманіх військах італійських республік як особ-

- ливовповноважені їхніх урядів для контролю за оперативною діяльністю командного складу й керівництва політичним, адміністративним і значною мірою господарським життям військ (БСЭ. – Москва, 1928. – Т.12. – С. 323).
- ⁹ БСЭ. – Т. 12. – С. 324.
- ¹⁰ Отречение Николая II: Воспоминания очевидцев. Документ. – Москва, 1990 (репринтне вид.). – С. 167.
- ¹¹ Деникин А.И. Очерки русской смуты: Крушение власти и армии. – Москва, 1991 (репринтне вид.). – Т.1. – С.290.
- ¹² Там само. – С. 265.
- ¹³ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 171.
- ¹⁴ Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год: В 3 т. – Москва, 1994. – Т.3. – С.44.
- ¹⁵ Там само. – Москва, 1992. – Т. 2. – С. 344, 345.
- ¹⁶ Там само. – С. 463.
- ¹⁷ Там само. – Т. 3. – С.441.
- ¹⁸ Там само. – С. 185–187.
- ¹⁹ Там само. – С. 442–444.
- ²⁰ Деникин А.И. Знач. праця. – Т. 1. – С. 290.
- ²¹ Шляпников А.Г. Знач. праця. – Т. 3. – С. 444.
- ²² Наказ Верховного головнокомандувача № 382 від 31 травня 1917 р. (тут і далі – підшивка наказів Верховного головнокомандувача за відповідний рік у Науковій бібліотеці РДВІА).
- ²³ Наказ Верховного головнокомандувача № 563 від 4 липня 1917 р.
- ²⁴ Див.: Брусиллов А.А. Мои воспоминания. – Москва, 2001. – С. 436.
- ²⁵ Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате: Отдел 1-й. – Петроград, – 1917. – С. 2191. Постанову частково опублікував А.Г. Кавтарадзе в примітках до кн.: Деникин А.И. Знач. праця. – Т. 1. – С. 506, 507. Відтворюємо фрагменти, що не ввійшли до зазначеної публікації: „[...]3) Військовий комісар

при головнокомандувачу має право безпосередньо зноситися з Тимчасовим урядом, військовим міністром і Верховним головнокомандувачем. Доповіді про положення в арміях фронту комісар надає військовому міністрові [...] 5) Військовий комісар при головнокомандувачу, керуючись отриманими од військового міністра вказівками, відповідно до цього спрямовує до однакового розв'язання всі політичні питання, що виникають у межах армій і тилу фронту [...] 8) Військовий комісар при головнокомандувачу періодично, не рідше одного разу на тиждень, подає Верховному головнокомандувачу й Центральному виконавчому комітету повідомлення про свою діяльність і про становище в арміях фронту [...] 10) Про призначення військових комісарів при головнокомандувачах армій фронту оголошується наказами армії і флоту військового міністра. Підписали: Міністр-голова О. Керенський. За військового міністра генерал-майор Якубович”.

На початку серпня 1917 р. було створено Політичне управління Військового міністерства, що займалося, зокрема, усіма питаннями стосовно призначень і діяльності комісарів (наказ військового і морського міністра армії і флоту № 36 від 3 серпня 1917 р.). 22 вересня відділення, що займалося комісаріатом, з'явилося також у складі особливого відділу Управління помічника начальника штабу Верховного головнокомандувача (наказ начальника штабу Верховного головнокомандувача № 570 від 22 вересня 1917 р.).

²⁶ 24 жовтня 1917 р. призначено комісара Петроградського військового округу постановою ЦВК (Миниц И.И. История Великого Октября: В 3 т. – Москва, 1978. – Т.2. – С. 914).

²⁷ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 168.

²⁸ Деникин А. И. Зазнач. праця. – Т.1. – С.291, 292. У 1917 р. наглядом за командним скла-

дом грішило й вище командування: були випадки скерування штабами фронтів своїх офіцерів до штабів „підвідомчих” армій „для зв'язку”, а насправді для негласного нагляду за командармами (Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 158).

²⁹ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 155, 157, 159. Така діяльність військомів заходила в суперечність з вимогою військових статутів, що залічували її до компетенції командування.

³⁰ РДВІА – Ф. 2003. – Оп. 1. – Спр. 1690.– Арк. 79.

³¹ 1917 год в документах и материалах: Разложение армии в 1917 году (далі – Разложение армии в 1917 году). – Москва, 1925. – С. 62, 63.

³² РДВІА. – Ф. 2620. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 496.

³³ Там само. – Спр. 42. – Арк. 1.

³⁴ Там само. – Спр. 68. – Арк. 370.

³⁵ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 148.

³⁶ Разложение армии в 1917 году. – С. 102, 103.

³⁷ Керсновский А.А. Упущенная возможность // Какая армия нужна России? Взгляд из истории: Российский военный сборник. – Москва, 1995. – Вып. 9. – С.292.

³⁸ Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 144.

³⁹ Приказы по военному ведомству. – Петроград, 1917. – С. 602. На початку серпня 1917 р. затвердження смертних вироків було цілком передано на розсуд муштрових командирів, а через кілька днів – знову на спільне вирішення командирів і комісарів армій, але вже при вирішальному слові командувачів фронтів (Красный архив. – 1925. – Т. 3 (10). – С. 172).

⁴⁰ Войсковые комитеты действующей армии. Март 1917 г. – март 1918 г.: Сб. док. – Москва, 1982. – С. 283, 284.

⁴¹ Там само. – С. 296–301.

- 42 Шляпников А.Г. Зазнач. праця. – Т. 3. – С. 456, 457.
- 43 Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 110.
- 44 Приказ Верховного главнокомандующего № 880 от 8 ноября 1917 г.
- 45 РДВИА. – Ф. 2003. – Оп. 6. – Спр. I. – Арк. 8а.
- 46 Красный архив. – 1925. – Т. 3(10). – С. 166.
- 47 Там само. – 1924. – Т. 5. – С. 237, 238.
- 48 Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 546.
- 49 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 441. У березні 1917 р. Корнілов, ставши головнокомандувачем військ Петроградського військового округу, відвідав виконком Петроградської Ради й висловив цілковиту готовість співпрацювати з ним. Зате напередодні путчу Ставка Верховного головнокомандувача викликала до Могильова на нараду комісарів усіх фронтів і армій та голів фронтів і армійських комітетів і на ній Корнілов висловився за скорочення прав комісарів (див.: Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 627; Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 288), а один з пунктів знаменитої корніловської програми проголошував: „[...] 4) створення боездатної армії й організованого тилу – без політики, без втручання комітетів та комісарів і з твердою дисципліною[...]” (Деникин А.И. Зазнач. праця. – Москва, 1991. – Т. 2. – С. 98).
- 50 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 294.
- 51 Шиллинг Н.Н. Из моих воспоминаний с 3 марта 1917 г. по 1 января 1919 г. // Февральская революция... – С. 338.
- 52 Центральный музей Збройних Сил (Москва), – Ф. 4. – Оп. III.1.1. – Од. зб. Б-1726. – Арк. 7а, 8.
- 53 Цит. за вид.: История Гражданской войны в СССР. – Москва, 1935. – Т. 1. – С. 194. М. Філоненко, есер, згодом комісар Тимчасового

уряду при Ставці Верховного головнокомандувача, однодумець Корнілова, автор відомої програми цього генерала з наведення „порядку” в країні. Втім це не завадило йому разом з Б. Савинковим, тодішнім керуючим справами Військового міністерства, 25 серпня 1917 р. зажадати від Корнілова звільнення з посади генерала Денікіна через його явно негативне ставлення до військових комітетів (Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 265).

Наказом Тимчасового уряду армії і флоту про чинів військових сухопутного відомства від 19 липня 1917 р. призначений із запасу гвардійської піхоти Максиміліан Філоненко підвищувався в поручника запасу з 14 серпня 1916 р., а наступного дня аналогічним наказом – у штабс-капітани „за особливі заслуги” (Див.: Берберова Н. Люди и ложы: Русские масоны XX столетия. – Харьков; Москва, 1997. – С. 63).

- 54 Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 269, 625.
- 55 История Гражданской войны в СССР. – Т. 1. – С. 250.
- 56 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 292.
- 57 Приказы по военному ведомству, – С. 639.
- 58 Войтинский В.С. 1917-й: Год побед и поражений. – Москва, 1999. – С. 187.
- 59 Красный архив. – 1925. – Т.3 (10). – С. 150, 151.
- 60 РДВИА. – Ф. 2620. – Оп. 2. – Спр. 68. – Арк. 454 зв.
- 61 Наказ Верховного главнокомандувача № 900 від 29 серпня 1917 р.
- 62 Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 626.
- 63 Наказ Верховного главнокомандувача № 907 від 1 вересня 1917 р.
- 64 Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 98–101.
- 65 У той час, коли генерал Корнілов був Верховним головнокомандувачем (липень – серпень 1917 р.) армійський комітет 9-ї армії Ру-

мунського фронту спробував „установити контроль над діями начальницьких осіб і штабом”. Голововерх наказав розслідувати його діяльність, звинувативши комітет у перевищенні повноважень, і усунув з посади командувача армії за потурання комітетові. А керуючий Військовим міністерством Б. Савинков, зі свого боку, запропонував комісарові при Ставці М. Філоненку вказати всім комісарам Румунського фронту, що за незаконні дії комітетів відповідатимуть насамперед військкомі (Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 626, 627; Красный архив. – 1925. – Т. 3(10). – С. 170).

66 Декреты Советской власти. – Москва, 1957. – Т.1. – С.2). Так само як прообразом військових комісарів Тимчасового уряду були представники Тимчасового комітету Державної Думи й Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, що виїжджали під час Лютневої революції для агітації в частини Петроградського гарнізону, так прообразом комісарів II Всеросійського з'їзду Рад стали комісари Петроградського ВРК у частинах Петроградського гарнізону в жовтневі дні 1917 р. (Минц И.И. Зазнач. праця. – С. 904, 906) і комісари Центробалтгу, посади яких були встановлені 25 вересня 1917 р. II з'їздом матросів Балтійського флоту, що проводився в Гельсінгфорсі (Сийливаск К.К. Борьба большевиков Прибалтики за солдатские массы в 1917 г. // Революционное движение в русской армии в 1917 году: Сб. ст. – Москва, 1981. – С. 59).

67 Красный архив. – 1925. – Т. 1(8). – С. 175.

68 РДВІА. – Ф. 2620. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 54.

69 Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 292.

70 Красный архив. – 1925. – Т. 3(10). – С. 156.

71 Там само. – С. 155.

72 Красный архив. – 1925. – Т.1 (8). – С. 158.

73 Наказ Верховного головнокомандувача №313 від 25 жовтня 1917 р.

74 Красный архив. – 1925. – Т. 1 (8). – С. 160.

75 Там само.

76 Там само. – С. 166.

77 Там само. – С. 156. Цікаво відзначити, що в момент виступу генерала Корнілова Йорданський, який був на тій самій посаді, перейняв на себе функції військової влади, вчинив у Житомирі арешти серед старших чинів Головного управління постачання фронту і від свого імені, а також від імені революційних організацій і губернського комісара випустив відозву, звинувативши в ній командувача фронту генерала Денікіна в намірі „повернути старий режим і позбавити російський народ землі і волі” (Деникин А.И. Зазнач. праця. – Т. 1. – С. 471). Після Жовтневої революції Йорданський був редактором радянської газети „Путь” у Гельсінгфорсі, потім працівником НКЗС і Держвидаву. Як повпред СРСР в Італії уклав торговельний договір, згідно з яким Італія визнала Радянський Союз де юре.

78 Красный архив. – 1925. – Т. 2 (9). – С.169.

79 Там само. – Т. 1 (8). – С. 170.

80 Там само. – С. 168.

81 РДВІА. – Ф.2003. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 420.

82 Военно-революционные комитеты действующей армии. 25 октября 1917 г. – март 1918 г.: Сб. док. – Москва, 1977. – С. 448.

83 Гаврилов Л.М. Первые комиссары Советской власти в действующей армии // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 11. – С. 70.

84 Военно-революционные комитеты... – С.112,113.

85 Там само. – С. 118–120.

86 Там само. – С.132.

87 Там само. – С. 192–194.

88 Там само. – С. 189, 190.

89 Там само. – С. 75, 76.